

MENYHÁRT LAJOS

Az orosz politikai liberalizmus a századelőn

A Maklakov könyvéből itt közölt fejezet, de az egész kötet, *A II. Állami Duma* története meggyőzően mutatja az orosz politikai liberalizmus el-
lentmondásos helyzetét, rávilágít a polgári parlamentarizmus oroszországi
lehetőségeire. A századelő Oroszországában a liberalizmus hívei, a polgári
parlamentarizmus képviselői két tűz között őrlődtek, belső ellentmondások-
kal küszködtek. Nem egyedül jelenség ez a politikai mozgalmak történetében,
de az orosz liberálisok esetében különösen markánsan jelentkezett ez a sajá-
tosság.

Magyarozatát keresve látszólag túlságosan tág körben kezdjük a viz-
sgálódást, bizonyos egyetemes történeti összefüggésekre térünk ki: A század-
forduló, az I. világháború kitörését megelőző negvedszázad mint egyetemes
történeti fordulat jelentőségét tartjuk szükségesnek hangsúlyozni. Közismert-
nek tűnő megállapítás az, hogy kiteljesedett a tőkés világgazdasági rendszer,
elkülönültek a centrum és periféria régiók. Egyazon rendszer kereteiben, az
egységesülés (polgári modernizáció) és differenciálódás egyidejű folyamatá-
ban kristályosodtak ki a régióspecifikus vonások. A régiók közötti munka-
megosztás természetes következménye lett az, hogy a fejlettséget meghatá-
rozó tőkés árutermelési viszonyok számára optimális feltételek alakultak ki a
centrum országokban (tőkebőség), s elégtelenek maradtak a feltételek a peri-
fériákon (tőkeszegénység). Megállapításunkat támasztja alá az az ismert adat,
miszerint 1872–1913 között a bővülő világkereskedelmi forgalomban 50
százalékkal nőtt a gépipari termékek ára – amelyeket a centrum szállított, s
harmadával csökkent a nyersanyagoké, a mezőgazdasági termékeké – amelyek
a perifériákról származtak).

A centrum országokban mindez dinamikus gazdasági fejlődést (másod-
dik ipari forradalom) eredményezett, a középrétegek társadalmi súlyának
megerősödéséhez vezetett, s a polgári politikai intézményrendszer konszo-
lidálódását is biztosította, jelentős mértékben a társadalmak alsó rétegeinek
(munkásság, stb.) szociális és politikai emancipációja (általános választójog)
révén. Új helyzetbe került a liberalizmus is. Politikai mozgalomként meg-
inogni látszott, de mint társadalmi, politikai értékrend kiszélesítette befolyá-
sát. Átitatta a modern politikai konzervativizmust, számos eleme integráló-
dott a nemzetközi szociáldemokráciába.

A periféria régiókban más tendenciák érvényesültek. A tőkeszegénység
következtében torzó maradt a polgári modernizáció, időtállóan bizonyultak
a tradicionális elemek szinte minden létszférában. A társadalmi szerkezet
polarizálódott, a polgári politikai intézményrendszer nem vagy alig épült ki,
ezáltal élesebben jelentkeztek a társadalmi és nemzeti feszültségek. Kelet-
Európában, különösen az európai Oroszországban szinte modell értékűen
jelentkeztek a perifériás régióspecifikus vonások. Mielőtt ezekre kitérünk,

még egy, a századfordulóval kiteljesedett történelmi körülményt meg kell említenünk. A tőkés világ gazdasági rendszer kereteiben meghatározódott a történelmi fejlődés egyik motorjának, az érintkezéseknek a határfoka. Lét-szférák szerint differenciáltan történt ez, de például azt is jelentette, hogy a polgári modernizációban „későn induló” perifériák felhasználhatták a „hosszú XIX. század” európai politikai küzdelmeinek, fejlődésének tapasztalatait.

Az oroszországi polgári modernizáció fontos sajátossága az immanens feltételek elégtelensége, a külföldi tőke s az állami gazdaságpolitika túlsúlyos szerepe, mely utóbbit stratégiai megfontolások vezérelték, s ez is hozzájárult az orosz gazdaság anorgánikus jellegéhez, a több-ukládu struktúra kialakulásához. Másik fontos sajátosságként a tradicionális elemek időtállóságát említhetjük: a cári abszolutizmust, a feudális és archaikus (obscina) elemekkel terhelt, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt domináns agrárszférát, valamint a mentalitást uraló pravoszláviát.

Témánk szempontjából mindezek mellett a társadalmi szerkezet torlódottságát, illetve annak következményeit tartjuk meghatározónak. Ezek sorában az egyik az erőviszonyok viszonylagos kiegyenlítettsége, ami megnövelte a szövetségi politika jelentőségét. Végiggondolásra érdemes, mekkora és milyen társadalmi bázissal rendelkezett a politikai liberalizmus, milyen együttműködési, kapcsolatteremtési lehetőségek nyíltak a számára? Az explicit modern polgári rétegek (burzsoázia, polgári értelmiség, alkalmazottak, kisburzsoá elemek) társadalmi súlya – mint ismeretes – nem volt jelentős. Ugyanakkor az orosz társadalmi szerkezetet a kispolgári (zömmel paraszti) rétegek uralták. Csakhogy egy skizofrén módon ellentmondásos társadalmi többségről volt szó.

Társadalmi helyzete (a termelőeszközökhöz való viszonya) alapján szinte klasszikus értelemben vett kistulajdonos, kisárutermelő, kispolgár (bár a falusi obscina ezt devalválta!), a politikai magatartását, mentalitását közvetlenebbül befolyásoló szociális viszonyai alapján viszont – az elmaradottság, a tőkeszegénység következtében – félproletár, proletár helyzetben volt. Ez önmagában is a radikális, szocialisztikus programok iránt tette fogékonyá. Ezt erősítette az a körülmény, hogy – különösen a századfordulón – a kialakuló modern értelmiségi, alkalmazotti elemek zöme, akik az orosz társadalom pórusaiban éltek, az eredetien orosz narodnyikizmus értékrendjével „fertőzték meg” a társadalmi többséget. Ezeket a körülményeket döntőnek ítéljük az orosz politikai liberalizmus bázisa és nyitási lehetőségei szempontjából.

A bázis számbavételénél a torlódottság egy másik következményére, az átmenetiségre is utalnunk kell. A századfordulón ez az orosz társadalmi-politikai viszonyok szinte mindegyik tényezőjét jellemezte. A cári abszolutizmus feudális monarchiából burzsoá monarchiává transzformálódott, s korszakunkban ez a metamorfózis a felező pontjánál tartott (1905. október 17., 1907. június 3.). Folyamatban volt a tradicionális felső réteg, a földbirtokos nemesiség felbomlása. Egy része tapadt a cárizmushoz (arisztokrácia, hivatalnok- és katonatiszti réteg), egy másik része „deklasszáldott”, s értelmiségi pályákra ment, jelentős hányada vált tőkés vállalkozóvá. A döntő többség viszont „vegetált” az oroszországi agrárkapitalizmus körülményei között. (Tőkeszegénység, szimbiózis az ugyancsak nehezen boldoguló, perspektívátlan, az obscina béklyóit viselő parasztagazdasággal – ledolgozás.) Az átalakuló, átmeneti kor-

mányzati politika képtelen volt konzerválni egykori kiváltságait, de perspektívát sem biztosított számára, s ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy többségük „Öfelsége ellenképé” vált.

Az átmenetiség a burzsoá rétegeket is jellemezte. Közismert, hogy az oroszországi tőkés modernizáció fejletlensége (perifériás helyzet, tőkeszegénység, stb.) következtében erőtlén volt a burzsoázia, nagy mértékben függött a cárizmus ellentmondásos gazdaságpolitikájától, ami jelentősen kihatott politikai mentalitására. Ennél is lényegesebbnek, jellemzőbbnek tartjuk, hogy az oroszországi burzsoá rétegek zöme a századfordulón friss szociális képződmény volt, többnyire első generációs. Ennek a szociológiai körülménynek abban látjuk a jelentőségét, hogy politikai magatartásában, mentalitásában nem kizárólag társadalmi helyzete (tőkés vállalkozó) játszott szerepet, hanem társadalmi származása is. Többségük – s ez történetileg kialakult kelet-európai sajátosság, amelyet a századfordulón kikristályosodó regionális agrár jelleg tovább erősített – vállalkozóvá lett földbirtokos nemes, illetve meggazdagodott kereskedő paraszt volt.

Mindezek a körülmények nem kis szerepet játszottak abban, hogy maga az osztály, az orosz burzsoázia távol maradt a liberális pártoktól (kadetok), s azoktól konzervatívabb s egyben jelentéktelenebb politikai tömörüléseket hozott létre. S itt érintenünk kell a torlódottság egy újabb következményét, a politikai értelenséget, a politikai szocializáció fejletlenségét. Az önkényuralmi rendszer már önmagában is ennek egyik szimptomáját, ugyanakkor az alapvető társadalmi csoportok politikai önszerveződésének egyik fő akadályát jelentette. Átmenetiségük ugyanebbe az irányba hatott.

Mindez együtt eredményezte, hogy fejletlen volt az alapvető osztályok, rétegek önszerveződő, önérdek-érvényesítő képessége és lehetősége. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy az értelmiségi-alkalmazotti elemek különleges szerepet játszottak a politikai szocializációban. Nem csupán felismerték és megfogalmazták a különböző társadalmi érdeket, de a szervezett politikai erővé válásban, a politikai szervezetek vezetésében is meghatározó volt a szerepük. (Hivatásos forradalmárok a munkásmozgalomban, a paraszti demokráciát felvállaló eszer párt szinte mindvégig értelmiségi-alkalmazotti elemeket tömörített, de a liberálisok politikai szerveződésében is a polgári értelmiségiek szereztek elévülhetetlen érdemet.)

A századelő orosz viszonyai fontos sajátosságának tartjuk a politikai torlódottságot. Ez alatt egyrészt az értjük, hogy a fennálló politikai intézményrendszer (cárizmus) egyre kevésbé volt adekvát a tényleges társadalmi érdekvizonyokkal; másrészt a társadalom felső rétegei képtelenek voltak megnyerni, felhasználni a társadalom alsó rétegeit. Nem kis mértékben azért, mert relatíve késett a politikai szocializációjuk (lásd a pártok alakulásának kronológiáját). Lényegesebbnek tartjuk azt az ellentmondást, ami a társadalmi többség (félproletár helyzetű kispolgári, paraszti tömegek) mentalitása (végtelenségek iránti fogékonyság, messianizmus, miszticizmus) és a liberális politikai értékek között húzódott. Ebből a szempontból szimptomatikusnak tekintjük a trudovik frakció elkülönülését az első Dumában a kadetok kapcsolat-kereső, istápoló törekvései ellenére (1906 április).

Az oroszországi politikai liberalizmus formálódásával, helyzetének alakulásával, jellegével kapcsolatban – ha evidenciának tűnik is – szükségesnek

tartjuk hangsúlyozni a mindenkori politikai helyzet hatását és szerepét. Elég utalnunk a kadet (alkotmányos demokrata) párt megalakulására 1905 októberében, az első orosz forradalom, mondhatni, kulminációs pontján (általános sztrájk, október 17-i cári manifesztum), amely körülmény rányomta bélyegét a párt image-ára, (s 1906 elején felvették a Népszabadság Pártja nevet, amit akár narodnyik reminiscenciának is tekinthetünk – de nem az!). Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk a Maklakov mű születésének időszakát is, amikor a felülkerekedett cári ellenforradalomhoz próbálták igazodni, ha idomulni nem is.

Ez a „flexibilitás” természetesen összefügg az orosz politikai liberalizmus bázisának heterogenitásával, az alkotó elemek sajátosságaival, amelyeknek gyökereit a fentiekben próbáltuk érzékeltetni. Az egyik eredőnek a zemsztvo-liberális mozgalmat tekinthetjük. A századfordulóra nyilvánvalóvá vált, hogy még a kompetenciájukba tartozó ügyekkel sem lehet immár helyi szinten foglalkozni, kezelésükről, megoldásukról nem is beszélve. Társadalmi méretűvé vált a cári intézményrendszer (bürokrácia) és a társadalmi problémák közötti ellentmondás. Az 1890-es években lendületet kapott kapitalizálódás körülményei között a zemsztvok egyre szakszerűbben akartak foglalkozni ügyeikkel. Szakember bázis szerveződött körük, modern értelmiségi alkalmazotti réteg, az ún. harmadik elem. A vezetésben változatlanul vállalkozó földbirtokosok játszották a meghatározó szerepet. Munkájuk eredményessége érdekében törekedtek a „horizontális” kapcsolatokra, szerveztek regionális és országos „szakmai” tanácskozásokat.

Ebből a törekvésből nőtt ki a „Beszeda” kör (1899), amely a zemsztvo ügyek mellett országos politikai kérdésekkel is foglalkozott. Kezdeményezésében, vezetésében D. N. Sipov¹, a Dolgorukov fivérek és M. A. Sztahovics játszottak úttörő szerepet. Létükkel, probléma felvetéseikkel feszegették az orosz politikai kereteket, de érdemi átalakításra nem gondoltak, az európai politikai minták követésétől elzárkóztak, orosz történelmi tradíciók alapján akarták helyreállítani a „nép és a cár” egységét (zemszkij szobor). Tehát legfeljebb a törvényes monarchia gondolatáig jutottak el, alkotmányosságról, parlamentarizmusról nem beszéltek. Pleve belügyminiszter szigora egyébként is elbátortalanította őket (1902).

A másik vonulat élén polgári értelmiségiek (P. N. Miljukov, P. B. Sztruve) haladtak, de mögöttük is liberális gondolkodású földbirtokosok álltak. Ők finanszírozták az orosz politikai liberalizmus „alapító” orgánumát, az *Oszvobozsgyenyijét* (Felszabadítás), amely külföldön, a cári cenzúra kikerülésével jelent meg (1902-től), s döntő szerepet játszott az európai liberális politikai értékek megismertetésében, népszerűsítésében, a liberálisok politikai szerveződésében. 1903–1904 folyamán „Szövetség” is szerveződött az orgánus körül. Elsősorban politikai átalakulásban gondolkodtak, a társadalmi viszonyok (agrár kérdés) problémáját nem állították előtérbe, s az alkotmányos monarchia változatairól cikkeztek.

Külső tényező, az orosz–japán háború okozta belső nehézségek teremtettek új helyzetet a liberális szervezkedés számára is. 1904 novemberében országos zemsztvo tanácskozást tartottak, amelyen a politikai berendezkedés, az államrend kérdése állt a viták középpontjában, de a társadalmi kérdésekről is szó esett. A többség érdemi politikai átalakulásban gondolkodott (alkotmá-

nyos monarchia), a kisebbség a „Beszeda” nyomvonalán haladt. Tulajdonképpen a későbbi kadet és oktobrista álláspont tükröződött a tanácskozáson. II. Miklós 1904. december 12-i manifesztuma „helyére tette” a dolgokat, az abszolutizmus fenntartását, a rend megőrzését tekintette a legfőbb feladatnak. Ennek ellenére a zemsztvo gyűléseken, a kibontakozó bankett mozgalom során az átalakulást sürgető liberális politikai nézetek uralkodtak.

Új helyzet állt elő 1905. január 9-ét, a „véres vasárnapot”² követően. Körtört az első orosz forradalom. A cárizmus engedményekre kényszerült. Az 1905. február 18-i cári ígéret, az ún. buliginii Duma³ előkészítése (1905. augusztus 6.), majd az október 17-i cári kiáltvány mozgásba hozta Oroszország liberális politikai erőit is. Aktivizálódott, de továbbra is megosztott maradt a zemsztvo-liberális mozgalom. Szinte havonta tartottak országos tanácskozást. Májusban a liberális és radikális demokrata elemek is szervezetbe tömörültek. Megalakult a „Szövetségek Szövetsége”⁴, amely főként az értelmiségiek szakmai jellegű szervezeteit tömörítette, de gyakorlatilag politikai funkciója volt (elnöke P. N. Miljukov lett).

1905 végén új, de igen ellentmondásos helyzet alakult ki. Október 17-ével rés nyílt a népképviselőt számára, egyidejűleg azonban a cári kormányzat kíméletlenül leverte a forradalmi mozgalmakat. Felülkerekedett az ellenforradalom, s ennek keretében között készítették elő az I. Állami Dumát (1905. december 11.), tartották meg a választásokat, amelyeket a forradalmi pártok (bolsevikok, eszerek) bojkottáltak, s ennek következtében is az 1905 októberében megalakult kadet párt, általában a liberálisok szereztek többséget. Csakhogy 1906 februárjában az Alaptörvények deklarálásával szűkre szabták a népképviselőt kompetenciáját. Törvénytervezetetről tanácskozó, törvény-előkészítő feladatkört kapott, alkotmányozó funkcióról szó sem lehetett, s a korányt is az uralkodó nevezte ki, legfeljebb interpellálni lehetett a miniszterekhez.

1906. április vége–június 9. között ülésezhetett az I. Duma. Politikai viták, tervezetek fórumává vált. Középpontba került az agrárkérdés. A liberálisok álláspontja radikalizálódott, társadalmi bázis, támogatás ígérését hordozta, de a trudovikok (104-ek) és az eszerek (33-ak) tervezeteivel⁵ nem rivalizálhatott, ugyanakkor a kormány számára is elfogadhatatlan volt. A Dumát szétkergették, s 1906 második felében színre lépett Sztolipin.

A feloszlott Duma zömmel liberális képviselőinek viborgi kiáltványa⁶ hatástalan maradt. A kormányzat büntető expedíciói, a forradalmi irányzatok illegális ellenagitációja, a társadalom széles rétegeinek apatikussága egyaránt szerepet játszott ebben. 1907-ben, a II. Duma választása során a kormány szigora, a konzervatív monarchista és a radikális jobboldal (fekete százak) színrelépése, a forradalmi, baloldali irányzatok indulása és összefogása polarizálta a politikai viszonyokat, beszűkítette a liberálisok lehetőségeit, s egyben megpecsételte a polgári parlamentarizmus sorsát is Oroszországban. Az ún. „júniusi monarchia”⁷ megszilárdította a cárizmus helyzetét, teret engedett a jobboldali erőknél, szinte felszámolta a forradalmi irányzatokat, s statisztai szerepre kárhóztatta a liberálisokat. Kelletlenül, de alkalmazkodtak.

Jegyzetek

1. Sipov, D. N. (1852–1920) – földbirtokos, Moszkva kormányzáság zemsztvo elnöke (1893–1904). A „Beszeda” kör alapítója, a zemsztvos tanácskozások vezető szervezője, mérsékelt liberális. 1911 után visszavonult a politikától.
2. 1905. január 9-én (vasárnap) békés tüntetés keretében, templomi zászlók alatt szentpétervári munkások tízezrei vonultak a Téli Palotához, hogy a cárnak átadják petíciójukat. A hatóságok a tömegbe lövtek, s ezzel vette kezdetét az első orosz forradalom (1905–1907).
3. A forradalom első hullámának (1905 tavasza) nyomására kidolgozott Duma tervet, amely csak korlátozott tanácskozási jogot ígért a testületnek, s rendkívül szűkre szabta a választójogot. A lakosság háromnegyedét jelentő parasztok a képviselői helyek nyolcadát kapták volna, a társadalom proletár helyzetű rétegeit, a nőket, a 25 év alattiakat, stb. ki akarták rekeszteni a választójogból. A forradalom újabb hulláma (1905 október) elsöpörte a tervet, s 1905. december 11-én újabb választójogi törvényt adtak ki.
4. A „Szövetségek Szövetsége” 1905 májusában alakult meg. 14 értelmiségi érdekképviseleti szervezet 60 képviselője hozta létre, az év végére már több mint 20 vidéki, regionális szervezetet is tömörített, körülbelül 100 ezer taggal. Politikamentességet deklaráltak, de gyakorlatilag a liberálisok radikális szárnyát jelentették.
5. 104 tudósvi képviselő 1906. május 23-án (június 5.) nyújtott be agrár törvénytervezetet, amely munka norma szerint (egy család által megművelhető földterület) minden gazdálkodni szándékozót földhöz akart juttatni a kisajátított nagybirtokokból. Perspektivikusan a kártérítés elől sem zárkóztak el. A földosztást a parasztok demokratikus szervezetére kívánták bízni. A „33-ak tervete” az eszer agrárprogramot tükrözte. Kártérítés nélkül javasolták minden föld szocializálását.
6. Az I. Duma feloszlását követően mintegy 200 képviselő Viborgból kiáltvánnyal fordult Oroszország polgáraihoz, hogy passzív ellenállással (adó- és újoncmegtagadás) tiltakozzék a népképviselők szétkergetése ellen. A kiáltvány gyakorlatilag visszhang nélkül maradt, aláírói ellen mégis eljárást indítottak a cári hatóságok.
7. 1907. június 3-án cári rendelettel feloszlatták a II. Dumát. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy rendőrségi provokáció következtében összeesküvéssel vádoltak szociáldemokrata Duma képviselőket, akiket a Duma vonakodott kiadni, de végül is a cári hatóságok letartóztatták őket. Egyidejűleg új választójogi törvényt vezettek be, amely tovább szűkítette a szavazati jogot, korlátozta a baloldali pártokat, s a kormánynak „engedelmes”, jobboldali többségű képviselő testületet „ígért”.

Irodalom

1. Berend-Ránki: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Budapest, 1979.
2. Berend-Ránki: Európa gazdasága a 19. században. Bp. 1987. (Különösen az 1. és 9. fejezet.)
3. Csermenszkij, Je. D.: Burzsoazija i carizm v pervoj ruszkoj revolucii. Moszkva, 1970.
4. Gerschenkron, A.: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Budapest, 1984.
5. Manfred Hagen: Die Entfaltung politischer Öffentlichkeit in Russland 1906–1914. Wiesbaden 1982.
6. Lenin, V. I.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. ÖM. 3. k. Budapest, 1964.
7. Menyhárt Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón. (1895–1906). Bp. 1983.
8. Miljukov, P.: God borbi... Szentpétervár, 1907.
9. Pirumova, N. M.: Zemszkoje liberalnoje dvizsenyje ... Moszkva, 1977.
10. Vitte, Sz. Ju.: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Budapest, 1964.